

Sorstükör az ezredfordulón

GÖRÖMBEI ANDRÁS CSOÓRI SÁNDOR-MONOGRÁFIÁJÁT LAPOZGATVA

„Soha nem tudom elfogadni, hogy ilyen írója volt
ennek a nemzetnek, és ennek ellenére ide jutottunk.”

(Csoóri Sándor Adyról)

Csoóri Sándornak van egy rövid jegyzete, amely a magyar történelem tudati és lélektani logikájának a hol kényszerűségbe, hol már-már abszurditásba hajló „törvényszerűségeit” vilantja föl a könyörtelen (személyes és közösségi!) önreflexiónak azon a módján, ami a szerző műveire oly nagyon jellemző. Az írás 1986-ban kelt, *Egy vers megjelentetése* a címe, az alkalmat Illyés tiltott *Egy mondatának*... harminc év után való újraközlése adta. Csoóri arról beszélt, hogy ha e vers már a megírása idején – 1950-ben – kerül a kezébe, bizonyos, hogy más emberre és más íróvá lesz ő is, no meg arról a keserű tanulságról, hogy a mi tudatunk hány esztendővel maradt el (marad el rendre) az eseményektől. Hát igen: mi mindig mindenről elkésünk, mondta már Ady is, akinek „jeremiási helyzetfölismerése óta minden magyar helyzetfölismerés töredékes” (*Forgácsok a földön III.*). Látni való: a nagy előd, aki saját s nemzete sorsát egyazon – a történelmi időtől terhes – létezési formaként élte meg, szintén többes számban fogalmazott, aligha véletlen hát, hogy Kiss Ferenc a Csoóri-szakeredő egyik legjobb darabjában (*Csoóri tanszéke*) a kései utód „magasrendű szereppé érlelt” helyzettudatát, szellemi bátorságát, hűségét és műveltsége elemeinek „generatív” jellegét egyenesen az övéhez – tehát Adyéhoz – érezte hasonlónak. Azt, hogy Illyés versének ismerete e szereptudatot már a húszéves költőben fölébresztette volna-e, pontosan nem tudható – mindenesetre az a gyermeten sematikus Rákosi-versezet tán nem született volna meg 1951-ben –, de hogy e joggal kárhoztatott, a nemzet eszmélésének lehetőségét – főleg a forradalom után – elrabló erkölcsi és szellemi folytonossághiány fölismerése és diagnosztizálása, no meg a vele való hadakozás az egész (korántsem csak költői) életmű mélyáramát meghatározza a mai napig, az igen. Az *Egy mondat*... 1956 előtti, alatti és utáni sorsa nemcsak tudati megkésettségünket példázhatja ekként, hanem azt a történelmi és morális (valójában amorális) viszonyrendszert is súllyal jellemezheti-minősítheti, amely Csoóri Sándor pályáját az ötvenes-hatvanas évek fordulójától oly cselekvésre szólítóan karakteressé formálta, vagy kényszerítette inkább. Hősünk műve éppen ezért (és ettől kezdve!) – ahogy Németh László mondaná – „felelet a sorsnak”, tudván azt is, hogy „felelni az tud, aki a sorsot a csontjában hordja”.

Nem meglepő, hogy Kiss Ferenc a szereptudati és tartásbéli rokonítás e másik lehetőségét szintén sejtette már (Csoóri „azért alkothatta újjá magában a magyarságot is, mert megtörtént vele is, ami a magyarsággal” – írta a *Nomád naplóról* szólva), miként az sem, hogy Görömbei András – bevégezvén azt a munkát, amit Kiss Ferenc bevégezni nem tudhatott – 1999-ben búcsúztatott elődje és barátja példájához, irodalom- és létszemléleti örökségéhez most is hű maradt. Nem holmi „önállótlanásra”, hanem az erkölcsi és tudósi feladatvállalás – meg a problémaérzékelés és a látásmód – következetességére gondolok. Olyan, önmagán túlmutató szakmai elemzést kaptunk ugyanis, amely az ünneplés s az eszményállítást szándékától sem ózkdik mindenáron. Utalni nem a Görömbeitől amúgy sem idegen vallomások tónus fel-feltűnésé-

re, hanem egy etikai és történelmi magatartásmodell fölmutatásának és átörökítésének emberi-tudósi következetességére – ha tetszik, makacsságára – akarok, arra például, ahogy Csoóri művét a magyar nemzettudat újraszövéseért egy életen át küzdő óriásaink sorában látja és látatja mindvégig. Mert – szó se róla – szerzőnk a mondandóját jó magasan kezdi. Fülep Lajos Adyt idéző sorairól beszél, amely szerint ő – Ady – volt az utolsó magyar, aki ezért a népért még tehetett valamit, s hogy ez a felelősségtudat – Ady szerint – már-már az üldöztetési mániához hasonlatos. Csoóri nemzeti felelősségtudatát Görömbei „Adyéhoz foghatónak” tudja hát, s az sem freudi elszólás, amikor hőse világképösszegző esszéregénye (*Tenger és diólevél*) kapcsán a bartóki modell újrafogalmazójáról mint „a nemzet, de tágabban Kelet-Közép-Európa szellemi életének organizátoráról”, avagy ennek az organizátori szerepnek a lehetséges képviselőjéről beszél. Németh László híres pályanyitó mondatának (miszerint ő a magyar szellemi erők organizátora akar lenni) földézésre éppúgy tudatos allúzió természetesen, mint az adys szereptudat folytatására és folytathatóságára való utalás, s az egész monográfia is annak az értékvédő és értékátörökítő szenvedélynek a perlekedő demonstrációja, ami – Ady óta – minden vállaltan ember- és nemzetérdekű írástudói tettnek a sajátja kell (kellene) hogy legyen. Így vagy úgy Görömbei tán leginkább vallomámos munkája is az Ady, Németh László meg Illyés, Nagy László és Csoóri Sándor vállalta és képviselte örökségnek a folyamattörténetéhez igazodik ekként, a maga eszközeivel az vízsi tovább, a tér-idő koordináták szálkeresztjének régi-új parancsaihoz illeszkedően persze.

Ráadásul nem is nagyon perlekedik a szerző. A Csoórit ért támadásokat csak a jelzés szintjén hozza szóba, idézni meg egyáltalán nem tartja fontosnak őket, föladatának e személyes és nemzeti sorsképletté lett pálya belső természetének és alakulástörténetének a fölfejtését és értelmezését tudja, támaszkodván az életműre mint a szellemi és tudati önértelmezés érvényes lehetőségére is. A monográfia fölépítése, szerkezetének arányai, hivatkozásainak rendje – a jegyzetek jó része Csoóri szövegeire utal – ezt az egyszerre elemző-bemutató és demonstráló szándékot példázza, miközben a szakmai eszköztár e látszólag nagyon szerteágazó életút művészi és morális lényegének (avagy „eredeti mozgatójának” s homogenitásának) tudatosítását célozza. A különböző műfajok (vers, regény, szociográfia, film, esszé) időbeli rendjét, alakulását és poétikai lehetőségeit is fegyelmezetten veszi számba ugyan, de nem vitás, hogy a legtöbb teret Görömbei a nemzet kultúrájának és tudatának gondjaival viaskodó alkotó és cselekvő embernek szenteli. A könyv már említett felütése és a borítóra is kiemelt zárata („életműve nemzeti kultúránk eszméltető értéke”) csakúgy e szándékról vall, mint az elemzés mélyáramán végighúzó morális és történelmi következetesség. Egy emberi és alkotói szereptudat kiküzdését, kiteljesítését, alakulásának, működésének természetét s ennek kényszereit, lehetőségeit mutatja be ugyanis a szerző, az idő változásaival való szembesítés – s a meg-megújuló korparancs – folyamatosságára tekintve. Ez az a pont, ahol Csoóri Sándor és Görömbei András irodalomról, kultúráról, nemzetéről és történelemről való fölfogása s felelősségtudata a leginkább összeér. A teljesség ama sokat emlegetett ígézetét nem időtől, tértől meg a közösségben való létezésről elodottan képzelik el ők, számukra az alkotás emberi-morális hozadéka többlet, s nem az esztétikumot lehúzó nehezék, a sorshoz s a hazához való kötődés pedig nem provincializmus, hanem olyan emocionálisan is determinált tudattartalom, amely nem béklyózza, hanem gazdagítja a személyiséget. E történelemmel viselő létszemlélet föladataatlan minőségigénye ezért közösségorientált a végsőkéig, az arányt s a logika rendjét sosem téveszti el, tudja, hogy út az „általános emberhez” csak a nemzet gondjain át vezet: nyitottságának a kötődés, szabadságának az önként vállalt szolgálat a záloga s viszont. Mindez nem új persze, erről már a reformkor nagyjai is tudtak – sőt, ők a legjobban talán –, de az vitathatatlan, hogy e monográfia hőségének s szerzőjének a műve azokéi közül való, akik e manapság idejétmúltnak s „haladásellenesnek” ítélt emberi és írástudói tradícióhoz továbbra is ragaszkodnak. Számukra

az irodalomnak nem csupán materiális tétje van, e higgadt könyv s a bemutatott pálya ezért lesz csendes perré már a létezésével is, vita az amnéziának s a megkésettiségekkel avval az erkölcsöt és a tudatot egyként roncsoló módozatával, amire Csoóri Sándor nem csak az említett rövid írásában utalt egyértelműen.

Aligha van még egy alakja az utóbbi félszázad magyar irodalmának, akinek művében a folytonos önreflexióra való hajlam – kényszer inkább? – oly intenzív lenne, mint Csoóriéban, az meg bizonyos, hogy ennek az önelemző elszántságnak a megélt (közösségi) sorsra s a nemzeti tudat viszontagságaira való orientáltsága egyenesen példátlan. E folyamatban a versért vagy a személyiségnek értelmet adó feladattudatért folytatott küzdelem közös gyökerű, s szinte az indulással egyidős, alapozottsága pedig jórészt történelmi. Nem arról van szó, hogy ez az életmű az eltelt jó ötven esztendő újra és újra „felülírt” illusztrációja is lenne-lehetne akár, hanem arról, hogy a formálódó, gazdagodó alkotói tapasztalat bázisát – s evvel a művek javának háttérzágát – a mindenkori magyar történelemmel való szembesülés tanulságai adták, s adják a mai napig. Ilyen értelemben – akárcsak Adynál vagy Németh Lászlónál – a szerzői ambíció és a nemzet vállalt gondja egyazon szellemi és morális determináció látomásában forog, ön- és közösségi sors szétválaszthatatlanul lesz eggyé: Csoóri a történelmi időt – úgy is mint az alkotás s a felelősségtudat kiteljesíthetőségének-kiteljesíthetlenségének egyetlen lehetséges keretét – egyszerre éli s értelmezi, mást nem is tehet, hiszen erre a lecsérélhetetlen magyar történelem kényszerítette-kényszeríti őt. Önreflexiói a nemzedéki s a nemzeti önvizsgálat alkalmává lesznek ekként, sosem saját elszalasztott lehetőségeit siratja, a megkésettiség, amit gyakorta emleget, mindig az átélt idő csalfaságára s eszményeket porlasztó brutalitására is vonatkozik, ebben tán a korszak valamennyi alkotójánál következetesebb. Amit művel, mégsem (kollektív) önosztorozás csupán, hisz a hervasztó, gátló vagy a tudatot vakvágányra siklító szellemi-politikai állapot természetének könyörtelen fölfejtésére épített növésterv s a cselekvő életakarat demonstrálásának művészi-morális mozzanatai a végeznivalók szükségességére irányra is utalnak. Nem a lapossá idézett „mégis-morál” visszhangja ez persze, a gondolat hitelét épp a látásmód illúziótlansága adja mindig, a reánk font hazugságháló etikai s alkotói következményeiből a szerző önmagát sem vonja ki soha, e bajvívó attitűd nem a rend fölött lebegő „éterien tiszta” lélek ítélkező magabiztosságából származik. A sokat emlegetett Nagy László-i gyémánt-erkölcs Csoóri világképére, törekvéseire is jellemző természetesen, de neki már a kiteljesedett romlásnak azt a fokát is meg kellett élnie, ahol nemcsak a vers hatalmában való bizalom lett oda lassan, hanem egy nép öntudata is végleg veszni látszott. Jelek minderre már a megelőző egy-másfél évtizedben is voltak bőven – a *Versben bujdosó* (1973) s a *Jönnek a barangok értem* (1978) nem egy darabját az e tendenciákkal való perlekedés avatta korszakos jelentőségű versé –, de a veszettség s a morális erőzió valóságos mértéke – amit éppen Nagy László halála s a Csoórit ért személyes tragédia is fölerősíthetett – e romos „tetőről” lett igazán belátható. Ama csábos kádári hazugság gyümölcse ekkorra végleg beérett, megroggyant a nagy-nagy konszolidációs találmány – az életszínvonal-politika is (1979-ben drágább lett a kenyér!) –, a főleg parasztból lett értelmiségiek illúzióinak maradéka („lehetne ezt jobban is csinálni, másokkal és máshogy”) meg szertefoszlani látszott, jött Bibó halála, az *Emlékkönyv* (Csoóri a szerkesztőbizottság tagja volt), a Hitel terve, a lengyel példa: nyilvánvalóvá lett, hogy a bajok – az adott keretekben – orvosolhatatlanok.

A Csoóri-féle világkép elemeinek radikalizálódása nagyjából ekkorra tehető – éles fordulat nem volt persze! –, s ekkorra az egyéni és a közösségi múlttal való számvetés szigorodása is. Ez sem volt előzmények nélkül természetesen, de annyi elmondható, hogy a számvetés s a körvonalazódó terápia, a történelmi-(alkotás)lélektani analízis s a „kötelességtudás megszállottságának” (Németh Lászlóról mondta ezt 1980-ban) tabukat is tördelő elemei a hetvenes évek utolsó harmadától értek korszakkritikus rendszerre össze, hiszen amikor a közös romlás-

hoz vezető okokról beszélt a szerző, egyben a kilábalás azon kívánalmait is fölillantotta, amelyeknek teljesültére reális esély a „létező szocializmusok” törvényein belül már nem létezett. A számadásra való készülődés (e később könyvcímmé is lett interjú 1980-ban kelt) s a jövőtervezés immár (politikailag is!) határozottabb mozdulatai a pályakép és a szereptudat egyik lehetséges tengelyét egygyé forrva adták (adják) ki ekként, ahonnét aztán az egész – ahogy a számvető s feladatkielölő Csoóri is tette akkor – előre s hátra értelmezhető. A világgép alapstruktúrája ekkorra már „készen volt”, a hetvenes évekre – a *Második születésem* (1967) című kötet nyomán – (ahogy Görömbei mondja) „igazán jelentőssé és folytonossá” lett a költő műve is, szociográfusi, filmes és esszéírói tapasztalatai összeértek, s az ellenállás közegével számot vetett személyiségben a „hadban állás” (Kiss Ferenc szava) lírai és magatartásbéli gesztusai is végképp rögzültek már. Egy kész alkotói szereptudat került egyértelműbb feladatok elé tehát, a tartás ezután nem változott, ami e szerep további dúsulását hozta, azt a gyorsan radikalizálódó nemzeti, társadalmi és politikai parancsok követelte tenniavalók szabták a szerzőre. Aligha véletlen, hogy azokat az esszéket, amelyek e tudatosodási folyamat életrajzi, történelmi háttéréről a személyes és nemzedéki önvád könyörtelen éleslátásával vallottak akkor, reprezentatív gyűjteményében (*Tenger és diólevél I-II.*, 1994) később külön ciklusba (*A félig bevallott élet*) sorozta Csoóri, s az is beszédes lehet, hogy e sokat emlegetett fordulatot már az 1982-ben megjelent tanulmánykötet borítóján is olvashattuk. E kilenc írás (néhány – például az 1978-ban kelt s a Forrás 1980. februári számából kicenzúrázott *Egy nomád értelmiségi* – ide is tartozhatna még) majd mindegyike az évtizedforduló esztendeiben született (*A pályakép zavarai* 1976-os, *Az asztal* című 1985-ös), az emlegetett múltértelmező, szereptudat-kereső, feladatkielölő határozottságnak a lírai-erkölcsi dokumentumai is lehetnek akár, bennük a világgép s látásmód szinte minden eleme összesűrűsödött. Csoóri kérdései és fölismerései történelmi-morális természetűek voltak elsősorban, s – akárcsak Németh László – nem filozófiai vagy szociológiai szakzsargonban fogalmazott ugyan, de a történelmi eredetű problémák mélyebben fekvő rétegéig jutott el mégis, mint az az ekkortól „összerázódott”, ám marxizáló jegyeit továbbra is cipelő – önmagát „demokratikus ellenzékké” keresztelt – csoport, amely a gondoknak kizárólag a strukturális jellegét észlelte-tudatosította. A rendszer szervi hibáinak fölismerésén Csoóri túl volt már ekkor, mondandójának többletét a költői nyelvből, az egyedi látás és láttatás képességéből fakadt összetevők adták, személyessége nem lezárta, de kitágította az értelmezés-érzékelés terét: a folyamatok olyan történelmi-mélylélektani logikájára hívta föl a figyelmet, amelyet leírni semmiféle teória nem volt képes még soha. Homályt s veszedelmet – nacionalizmust s kizárólagosságra való hajlamot szimatolva – épp e „többlet” miatt láttak Csoóri diagnózisában vitafelei akkor – **Eörsi István**, Mezei András s mások –, holott e gondolatok épp a lényegről beszéltek. Mert nemcsak az volt a baj, hogy az országra telepített struktúra (gazdasági zavarai, „emberjogi” problémái eltagadhatatlanokká lettek, hanem az is, hogy a lelki és tudati kényszereknek, az apró sikert ígérő amorális életvezetési stratégiáknak, a csalfa illúzióknak s a mellébeszélésnek olyan, a társadalmat atomizáló, az embert (csak a materiális javakért remegő) fogyasztóvá, a nemzetet meg lakossággá züllesztő szövevénye alakult ki időközben, amely e „beteg lelkületű országban” (*A panaszos bangról*, 1980) épp a betegség valódi okának és természetének a fölismerését tette – a csak „strukturában gondolkodók” számára – lehetőtlenné. Csoóri Sándor „újítása” az volt, hogy e romlásfolyamat történelmi-morális okait, következményeit az egzisztenciális és nemzeti érintettség hitelével fejtette föl, s így – Németh László hatvanas és Illyés hatvanas-hetvenes évekbéli esszéi után – olyan gondot emelt a centrumba radikálisan immár, amelytől a hatalom főleg 1956 óta – s a „demokratikus ellenzék” is majd később – hidegglelősen rettegett. Ezért sűrültek – korábban is voltak! – a Csoórral és a nemzeti gond más fölvetőivel szembeni retorziók, s ezért mondatott fel – az Írószövetség 1981. decemberi közgyűlésén már határozottan – a politika s a szellemi élet konszolidációs „kiegyezése” is.

Az „érzelmi s szellemi megújulást” (*Előhang a közgyűléshez*) sürgető Csoóri említett „ön-életrajzi” esszéiben nemcsak a tónus szigorodása volt a szembeszökő, hanem a makacsul ismételt – a félmúlt mulasztásaira s azok következményeire utaló – fordulatok, gondolatok megsokasodása is. „Se múlttudatunk, se jövőtudatunk nincs. Veszélytudatunk [...] még kevésbé van” – mondta az 1945-ös idő felemáságának kapcsán (*Kórházi hajnal*, 1979). „Egy nemzet képtelen az egységre, a válságos időkben is mozaik-eszmék, mozaik-akaratok, mozaik-sóvárgások kezdik irányítani...” (*Lépésről lépésre*, 1980) „Árnyékokat éreztem tolongani a koponyám körül. Az Elhibázott Élet völgyéből kicsapódó kőomlás zaját: napjaim, éveim semmibe zuhogó görgetegét.” (*Töredék*, 1980) „...az én életem is halasztódó élet. Nagy elhallgatás-szikektől foltos, mint a valamikori Hortobágy.” (*A pályakép zavarai*, 1976) „Egy folyamat szakadt meg bennem – ezt meg az ötvenes évekbeli önmagáról írta –: érzékeim természetes nedvkeringése. [...] Negyedszázada hadakozom magamban ennek a megsérült lírai énnel a talpra állításán, jogai visszaperlésén, de mindmáig sikertelenül. Írásaim jó része féleredmény és félkudarc.” (*A félig bevallott élet*, 1978) Ugyanitt e „hosszan tartó értelmi-érzelmi kontraszelekció végösszegéről” már így beszélt: „valami babonás belátásból megszoktuk, hogy mindig *kevesebbet* mondjunk annál, amit érzünk, tudunk, gondolunk; kevesebbet a mindenkori valóságnál, mert ha csak egy fél szóval is többet mondunk a megengedettnél, veszélybe sodorjuk a lehetségest. [...] Évek múltak el évek után, de arról, hogy mindig a *kevesebbet* mondjuk a fejünkben és lelkünkben elraktározott tapasztalatokból, nem tudtunk leszokni. És ebből a szokásból mára történelem lett. A félig elmondott igazságokból kielégületlenség, rossz közérzet, erkölcsi elbizonytalanodás.” Ismét másutt – utalva a közös felelősségre – a hatvanas évek elejéről szolt: „Mehetné-künknek, igazságunknak egyetlen megfogalmazhatatlan célja volt: kiharcolni védtelenségünket! Mert a védtelenség az a kivételes közeg, amelyben felnőtte válhat az egyén. Szabaddá a körülöttünk burjánzó megfontolásoktól. [...] Asztaltársaságot alapítottunk, ahol a szomszédságunkban ülő megfigyelő előtt olyan mondatokat engedtünk meg magunknak, amelyekről bármelyik akkori újság vagy folyóirat öngyulladást kapott volna, ha közli. Sajnos, ennél a *ha* szócskánál kezdődik a mi félbemaradt győzelmünk története, amely oldalsóbb szemszögből nézve nem más, mint a mi nehezen bevallható bukásunk története. [...] ...minden írásunk egy lehetetlen műfajnak: az *elhalasztás műfajának* a törvénye szerint íródott: a vaskosabb igazságot majd holnap írjuk meg. [...] Ez azonban csak önámítás volt, és az is maradt. [...] ...az én nemzedékem inkább csak verítékezett a védtelensége kiharcolásáért, mint hogy kiharcolta volna.” (*Kórház után*, 1979) Aztán, összegzésként szinte: „világunkban nem a megszületőt szokás ellenőrizni, sokkal célravezetőbb, ha már a létrejöttét akadályozzák meg. Vagyis egy író esetében a lét finom cenzúrázása bizonyos fokig fölöslegessé teszi az írás cenzúrázását, mivel a műveket meg sem írják. [...] Sajnálni csak mostanában sajnálom, hogy a legtöbb gondolat harminc-negyven éves koromban tört föl megleforrásként bennem, és haszontalanul folyt szét környezetemben, és folyt szét az időben. Vagy ennyi idő elmúltával már ne is sajnáljam? Fogadjam el sajátos sorsként, hogy azoknak az éveimnek veszteségeseknek kellett lenniük?” (*Az asztal*, 1985) „Elfogadom” – mondta az esszé zárlatában Csoóri, noha a kifejtés lírai szenvedélye és önostorozó radikalizmusa bizonyítja, hogy e belátás a megfordíthatatlan időre vonatkozhatott csupán, hiszen a *Tenger és diólevélből* (1978) fölcsendült tervező-várakozó bizalom akkor sem apadt el, amikor – szinte egy időben – az örökölt meg az új ellenerők szívóssága is nyilvánvalóvá lett. A tisztázás s a „bajvívás” gesztusai egymást erősítették, a kiküzdött „védtelenség” s a szóló-cselekvő magatartás morális fundamentumát a teljes bevallás s a katarzisz jogáért való per hitele adta meg. Főlemlegetni a katarzisz jogáért való pert nemcsak azért indokolt, mert szerzőnk is megtette ezt – akkor például, amikor a *Tenger és diólevélben* az „ötvenhatos országrobbanás” testében maradt szilánkjairól beszélt –, hanem azért is, mert ha volt valaki a magyar irodalom történetében, aki a kádári nagy csalás lélektani és amorális természetét

nyíltan hozta szóba, akkor az ő volt többek között. A jó fülű olvasónak az lett-lehetett nyilvánvalóvá, hogy *a forradalmat követő idő legnagyobb drámája a dráma átélési lehetőségének a brutális-furfangos elrablása, a katarzisztány országos kényszere volt ugyanis*, avagy a történet bevallhatatlansága-földolgozhatatlansága, ha tetszik; minden egyéb – a morális züllés, az emlékezetkiesés, a tájékozódóösztön elvesztése, a tudati atomizálódás, az önérdék hajszolásának lélekölő valósága, a tévutakra csábuló vagy illúziókba tévedt írói kísérletek – ennek volt a következménye. Csoóri csakugyan tudta, mit beszél – ily „gorombán” a Mezei Andrással vitázó Kiss Ferenc fogalmazott akkor –, tudta, hogy az új vállalkozás csak e csödtömeg lélektani és erkölcsi földolgozása, a kollektív rádöbbenés-bevallás, tehát a sorsunkhoz mint a nemzet sorsához való viszony (történelmi és jelenbéli!) tisztázásának az alapjáról indulhat el: a többi teendő – klubosodás, pártosodás, a különbözőségek higgadt számbavétele stb. – csak ezután következhet(ne). Csoóri Sándor fölfogása, szereptudata e többágú küzdelemben – amihez a népi kultúra reneszánszáért, a határon túli magyarok „fölfedezéséért” végzett munka, a doni tragédiáról valló film és kötet kálváriája, a Duray Miklós-könyv előszava meg a Hajdú nevezetű tévés (?) ember támadása egyként hozzátartozott – rögzült, s tisztult le végleg, amihez aztán máig (a politikai kényszerek kavargásai közepette is) hű maradt.

Görömbei András munkájának tán legnagyobb erénye, hogy e jó negyedszázados folyamat állomásait, erkölcsi, tudati, hatástörténeti összetevőit fölfejtve az írói-költői pálya alakulásának, gazdagodásának létszemléleti, poétikai mibenlétét is hűen mutatja be. A kezdő esztendők naív hitből fakadt gyarlóságaira nem szán ugyan szót, de tudatosítja: Csoóri „fordulata” nem az 1953-as kormányprogramot követő ideológiai rádöbbenésből-igazodásból, hanem személyes tapasztalat nyomán kelt morális fölháborodásból fakadt. E szereptudat csírája már ama nagy feltűnést keltett versek 1953. augusztusi megjelenése előtti esztendőben megfogant tehát, még akkor is, ha a *Röpirat* vagy a *Ki írta verse, szóba le?* című darabok igazát leginkább csak „verbálisnak” nevezhetnénk ma már. Hitének alapvetése sem rogyant meg ekkor még – példa rá az első kötet (*Felröppen a madár*, 1954), amelyből később egyetlen verset sem közölt újra –, de a megújuló s a tisztázó szándék már a későbbi nyomvonalon haladt. Juhász Ferenc és Nagy László látomásos-mitologikus – az akkori modernség első vonalába tartozó – nagy versei nemcsak a poéta, de a teljességre sóvárgó ember lelkébe is beleégtek, a Rákosi „visszatérte” utáni idő irodalompolitikai küzdelmeiben való aktív részvétel pedig – Csoóri azon hat ember közé tartozott, akik az 1955 októberében kelt tiltakozó memorandum aláírását fenyegetésre sem vonták vissza – a morális felelősségtudat hajlíthatatlanságáról tanúskodott. A forradalmat s eltiprását az igazságérzetében már megingathatatlan, de kifejlett világgéppel s alkotói tudattal még fel nem vértezett, huszonhat éves fiatalember élte át, így a katartikus élmény s az erkölcsi-nemzeti megalázottság gyötrelme karöltve járt: Csoóri őrizte a csodát, de a megbolydult léleknek s tudatnak visszavonulnia nem volt még hova. „Fáradt, nyugtalan és kallódó voltam általában. Hajnalonta megalázó halálfélelmekre riadtam. A szobám ilyenkor megrepedezett kútfenék volt, a ferdén álló fehér kályhacső pedig egy megfeneklett hajó kéménye. Minden más képzetem is a leveretés nagy képtárából választotta ki a neki megfelelő metaforákat” – írta erről az időről (*Tenger és diólevél*). Szilárd pont, ahonét a (fél)múlt – s így a jelen is – értelmezhető-földolgozható, nem adatott akkor: se a költőnek, se az embernek, se a nemzetnek. Csoóri intellektuális és etikai küzdelme egy országhoz volt fogható ekként, avval a különbséggel, hogy – noha a „bevégeztettség” kényszerhelyete s az életakarát szorításából fakadt remények néha megérintették (lásd a korban példátlanul nyílt *Kubai napló*[1965] némely részletét), erkölcsi koordinátáit – ellentétben e társadalom nagy részével – ő már soha többé nem veszítette el. Amúgy is csak a baj volt vele. Revizionistának tartották (szitokszó volt ez a korban), Aczélnál többször följelentették, Kubáért való lelkesedésével sem volt mindenki elégedett, vitát kavart a téesszervezés keserveiről beszélő szociográfiájával (*Tudósítás a toronyból*, 1963)

is, a *Menekülés a magányból* (1962) kötet „szomorú és leverő hangulatot ébreszt” majd, ha megjelenik, mondta egy belső lektor (Tóth Gyula), az *Iszapeső* című kisregény folyóiratközlése után (1965) pedig egyévnyi szilenciumra ítélték. E küzdelmek nemcsak az útkeresés feszültségeiről tanúskodtak tehát, látni való, hogy az alkotói magatartás legfontosabb összetevői opozícióba kerültek avval a renddel, amely legfontosabbnak az erkölcsi és tudati eszmélkedés megakadályozását tudta ekkor már. Mindez nemcsak a magatartásra volt igaz, hanem a gondolatokra is. Csoóri e folytonos per hozadékát később minden tekintetben elégtelennek vélte már, de mégis bizonyos, hogy nemcsak letisztuló világképének intellektuális, tapasztalati alap-elemeit gyűjtötte föl, erősítette meg ekkor, hanem a küzdelemre való elszántság készségét is. Műve s személye – a Csoóri-jelenség – már a rendszer hazugságain kívül, az azokkal való küzdelemben nőtt fel igazán.

Törvényszerű volt, hogy esszé írásába is ekkor – a hatvanas évek elején – fogott. E műfaj műzsája a Németh László-i „szorongó tájékozatlanság” lehetett nála is, hiszen föladatát a kor számára is bőséggel adott. Csoóri az alkotóerő akkori alacsonyabb foka s az alkat más természeté ellenére azt hordhatta zsigereiben, mint az 1956 utáni Sarkadi. A tragikus véget ért idősebb pályatárs az önsorsot rontó pótcselekvések s nyugtalanságüződen kényelmes gyávaságok módozatait ostorozta egyre, Csoóri a terpeszkedő „kiegyensúlyozottság” lefokozó és a dráma lehetőségét szétporlasztó álvalóságáról beszélt valamivel később (*A megbasonlás világos háttere*, 1964; *A kiegyensúlyozottság ára*, 1968). Az irodalom volt e két esszé tárgya, de a konzolidációnak arról a szemtengelyferdítő hazugságáról esett szó természetesen, amelyben nemcsak a „védettség” s a szabadság igénye keveredett össze végzetesen, hanem ahol az emberi és a nemzeti tudat alapelemei is széjjelestek. Csoóri kezébe a legszilárdabb „kapaszkodót” nem csupán Muharay Elemér, a „sugalmazó ember” adta 1959-ben, hanem saját (fé)lútljának épen maradt emlékezete is. A balladák, a népdalok, a táncok, egyáltalán: a népi kultúra alapsabb tanulmányozásába akkor kezdett, amikor e teljesség ígézetét nyújtó világkép kereteit (a régi falut s a hagyományos közösségeket) s velük a benne élt emberek emlékeztetés s értéktévő készségét éppen szétverni kezdték. Csoóri e világnak nemcsak esztétikai értékeit, de a mögöttesét adó szemléletet s történelmi sorsot is egységben látta hamarosan, s e rádöbbenés és tapasztalat terében aztán nemcsak a jelen gondjait a história összefüggéseiben tárgyaló – s akkor a műfajt is megújító – szociográfia, regény, film (*Tízezer nap*, 1967; *Földobott kő*, 1969), de esszé is született (*Szántottam gyöpöt...*, 1966; *Egykor elindula tizenkét kőműves*, 1969, majd a már emlegetett világkép- és szereputat-összegző darab, a *Tenger és diólevél*, 1978). E filmek és tanulmányok a szétlyuggatott nemzeti tudat újraszövésének voltak a nagy hatású alkalmi akkor, nem csoda, hogy rendre fölharsant az ellenérdekelték kórusa is, s hogy a hatást – furfangos vagy nemtelen eszközökkel – számosan tompítani igyekeztek. Az sem csoda, hogy a könyv koncepciójának a lelkét adó folyamatról Görömbei András oly alaposan és szakértelemmel beszél, de az meglepett, hogy a nyugtalan útkeresés – s a hatástörténet – fázisának másik akkori elemét – a „Belvárosi társaságot” – szóba sem hozza. Interjúiban, tanulmányaiban Csoóri e hétről hétre találkozó kört mindig jó szívvel említette meg, s ez nem csak annak okán fontos, hogy bizonyíthatassuk: paraszti származékok és több nyelven olvasó világfiak, „népiek” és „urbánusok” milyen jól megfértek egymással akkor még. Kiss Ferenc írta, épp a *Tenger és diólevél* kapcsán: „az ősi és a modern összetartozásának szerveségében csak az hihet ennyire, akit az ősihez erős gyökerek, a modernhez soha meg nem elégitett szomjúság fűz.” Meglehet, az újdonságok után való nyújtózkodásban nemcsak a tájékozódó vágy, hanem a „modernnek lenni mindenestül” ellenálló illúziója is benne rejtett akkor (erről maga Csoóri is beszélt másfél évtized után), de az is biztos, hogy ama lélek- és tudattágító beszélgetések élménye – meg a modern világlírával, a filozófiai áramlatokkal, a lengyel s a cseh filmekkel való ismerkedés – Csoóriban generatív műveltségé érett össze. E hatás híján tán még a népi kultúrával való talál-

kozás is máshogyan történt volna meg, s a bartóki modell újrafogalmazása sem lett volna oly tágassá, amilyenné lett végül is. Mindebben József Attila költészetének – eddig talán kevesebbet taglalt – szerepére nagyon jól mutat rá Görömbei, s lényeglátó akkor is, amikor – külön fejezetben – Csoórinak a kisebbségben rekedt magyarság gondjaival való találkozását elemzi.

Az élménykörnek s a feladattudatnak ez a gyarapodása a hatvanas évek végére tehető (leginkább az *Ítélet* című Dózsa-film forgatásához kapcsolódott), de a megelőző – például a népi kultúrával való foglalkozás során szerzett – tapasztalatokhoz is tökéletes szerveséggel illeszkedett. Anyanyelv, kultúra, történelem s közös sors Csoóri szemléletében ekkor vált végképp eggyé, s lett e fölismerés – a veszélyeztetettség új formáitól súlyosbítottan – az orvoslásra váró, egyetemes magyar nemzettudattal szembeni morális kötelesség integráns részévé immár. Mindaz, amit a század gondban és föladatban reánk hagyott, Csoóri Sándorban összeért: a „késéstől”, az öntudatvesztéstől s a szétszóródástól rettegő Ady felelősségtudatától hajtva a nemzetnek mint értelmes vállalkozásnak helyet kereső Németh László s az „ötágú síp” metaforáját a köztudatba emelő Illyés Gyula gondjait fogta össze – ahogy tőle tellett, s ahogy lehetett akkor. Az *Utazás félálomban* (1974) s a *Tenger és diólevél* – egymásra épülve – már e végeznivalók „együttállásáról” beszélt, hogy aztán az újabb évtizedforduló új kényszerei – ahogy volt róla szó – a kivívott védtelenség s evvel a könyörtelen szembenézés s a sűrűsödő cselekvés alkalmait is elhozzák. Meg a hasadását is persze. Csoóri a nyolcvanas években az ellenzék egyik vezéralakja, igazodási pont volt sokaknak, morális integritása is megingathatatlanak tetszett, de ahogy a gyorsuló idő s a bomló rend nézetei szabadabb kifejtésére egyre több lehetőséget adott, úgy az érték- s útválasztások közötti árkok is mind szélesebbek lettek. Monoron (1985) tán még nem annyira látványosan, de 1987-re bizonyosan. Nem az volt a baj, hogy az eltérő vonzalmak, értékek és érdekek is nyilvánvalóbbakká lettek, hanem hogy az került veszélybe, amit Csoóri – pályája s szereptudata logikáját követve – a leginkább várt és sürgetett: annak a morális és emocionális (s nem ideológiai-politikai!) összhangnak a reménye tehát, amely a közelgő változást a nemzet katartikus és kollektív (lelki) élményévé avathatta volna. A forradalom „felszabadult” emlékezete rohamléptekkel porladt széjjel, a pártosodás kényszere forgószélként jött, s – Lakitelek másnapján! – megkezdődött a vékonyabb kapcsolatokkal rendelkezők hazug lejárata a világsajtóban is. Kiderült: e többször becsapott, öntudatlaná konzolidált nemzet talpra állítása többeknek egyáltalán volt nem fontos, no meg az is – úgy 1990 őszére mindenképpen –, hogy Csoóri minden, az emlékeztetvesztésre s a társadalom erkölcsi atomizálására vonatkozó korábbi félelmét sajnos igazolta az idő. A rendszerváltozástól a lakosság nem azt várta megkapni, amit belőle kiöltek-kiloptak, hanem amihez hozzászoktatták, de ahhoz nem juthatott hozzá, s ezért – kivált, hogy ellenszenvét (tévében, sajtóban) az átmenetileg megtértek is gerjesztették – fölöttébb megharagudott. Hazáról, nemzeti méltóságról a többség hallani sem akart egy idő után, az új kormány is kényszerpályán mozgott, s a vitákban nem értékekről s a történelmi számvetés megszabta végeznivalókról, hanem tétova önvédelemről s a csak látszólag győztes – önnön gyakorlatlanságával is küszködő – „oldal” ellehetlenítéséről folyt a szó. Csoóri a folyamatokat lassítani, az indulatokat fékezni akarta volna inkább, de a történelmi esély elúszásától való félelem meg a nemzeti-konzervatív gondolatot folytonosan antiszemitázó, nacionalistázó gyalázkodások féltelensége őt is megrendítette. A *Nappali Hold* elhíresült – a zsidóság s a magyarság változó viszonyát taglaló s a „fordított asszimiláció” kockázatát emlegető – bekezdése (1990. július 3.), amely az újabb magyarországi közgondolkodás legtüzesebb – és legátlátszóbb – támadássorozatát váltotta ki, e csüggesztő tapasztalatokkal terhelt kavargásnak a lélektani mélypontján született. Az esszéíráslet körülményeit Görömbei sem kerülte meg, kiváltó indokait – s nem a mentegetőzését – Csoóri is vallomásos pontossággal megírta már (az esszé július 11-i részében, illetve a *Mélypont* [1990] s a *Vallomás – nemcsak magánügyben* [1994] című tanulmányokban), de valamit mégis el kell mondani. E húszornyi

fejtegetés úgy zárta rövidre a témát, mint egy Szabó Dezső-regény egyik-másik gondolatfutama. Az igaza is körülbelül ugyanannyi lehetett. Lényegét nem a szavak s a mondatok, hanem az őket kilököő fájdalom magyarázhatja. A sarokba szorult, mindent veszni látó lélek hangjának pszichikai természete sejtett föl ekkor: torz sikolyt hallottunk, amely igazságtalanságában is igaz s igazában is igazságtalan volt, de annyi bizonyos, hogy nagyon valóságos s nagyon érthető (ha nem is *megérthető* mindenáron). Egy erkölcsi tartását sokszorosan bizonyított ember kiáltott, aki jó három évtizedes küzdelmének legszentebb célját látta – morálisan, történelmileg és politikailag is – veszendőbe menni, s végső „kétségbeesésében”, ahogy Kertész Ákosnak írta, fölrúgott egy tabut, vagy – ha tetszik – „inkorrekt módon” fogalmazott. Fűtött szavai a (közös!) történelmi sors s egy föloldhatatlan lélektani csapdahelyzet bugyrába világítottak – támadóinak többségéé csak a leszámoló gerjedelemről meg a hatalmi szándékokról tanúskodtak.

Ez a nemtelen támadássorozat nemcsak a szellemi közélet „vitakultúráját”, de Csoóri Sándor pályáját is máig meghatározza. Az akkori, célratartóan agresszív vádak rendre fölhangzának (nem csupán vele szemben) azóta is, miközben a keletkezett deficit felelős pótlásával csak kevés ember foglalkozik. Csoóriban a költő néhány esztendőre elhallgatott, s az újraindulás is e „második pokoljárás” gyötrő földolgozásának a jegyében telt el (*Hattyúkkal, ágyútűzben*, 1994). Feladatai megsokasodtak, nagyobb lélegzetű tanulmányokra sem volt idő, egykori diagnózisainak változatlan érvénye aligha vigasztalta őt, de a kollektív amnézia formáival való harcot egy pillanatra sem adta föl. A csalódás ama nemzeti értelemben (is) vett teljességigény tovatűntében sem rogyasztotta le a költőt, poézise határozottan gazdagodott, legutóbbi kötetében (*Csendes tériszony*, 2001) – ahogy Görömbei is fejtegeti – a veszteségek leltára mellett fölcsendül az elementáris tisztaság- és teljességvágy dallama is. Sorakozó esszéforgácsaiban (*Szálla alá poklokra*, 1997; *Forgácsok a földön*, 2001) a nemzeti kultúra értékeinek eltékozlását, a szellem szabad mozgását szolgáló irodalmi élet hiányát s a magyarság közös cselekvésre való képtelenségét – amit például a Magyarok Világszövetsége elnökeként igen közelről is láthatott – említi keserűséggel többek között, s miközben a megújulás szükségességét folytonosan hirdeti, az eddig vezető út okait – jogos makacssággal – a történelmünkben keresi ma is. Pályájának kontinuitását e morális szerep- és feladattudat épsége adja továbbra is, bizonyítván, hogy a reánk váró bevallani- és végeznivalók természete – noha demokrácia s szabadság van állítólag – mit sem változott. Csoóri Sándor művének létezési formája – Görömbei András értékközösségről tanúskodó monográfiája végül is ezt mutatta föl – ekként a magyarság utóbbi majd fél századának a sorsát is tükrözi. Alakulása, működésének logikája a maga példa nélkül való szervességgel és önreflexió hajlamával talán a legpontosabb és legmegdöbbentőbb tanúsítványa annak a kornak, amelyben írnia és cselekednie adatott. A tántoríthatatlanság s a költői érzékelés racionalitáson túli tartalmakat is bevilágító tőkélyével mondta s mondja el ró-lunk s önmagáról mindazt, amit egykori félelme s önvádja szerint csak félig volt képes elmondani. Azt például, hogy az a bizonyos „nagy alku” – amely „történelmileg szükségszerű” volt természetesen (vagyis ez volt a legkisebb rossz, ahogy mondani szokás)!? – már a megkötöttes pillanatában rombolta-csonkolta a lelket s a nemzetet: hogy Kádár országa *éppen ezért* volt velejéig rossz, még akkor is, ha jó volt sokaknak! Csoórinál világosabban ezt senki sem mondta el, no meg azt sem, hogy e rendszer – az alku újrakötésére való kiirthatatlan hajlammal együtt – ma is tovább él bennünk s közöttünk. (*Kalligram Könyvkiadó*, 2003)